

Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas 1944.–1945. gadā savāktās vizuālās liecības par nacistiskās Vācijas režīma noziegumiem: Latvijas Kara muzeja krājuma piemērs

Jānis Tomaševskis, PhD cand.,
Latvijas Kara muzejs, Kara un militārās
vēstures pētniecības nodaļas vēsturnieks,
Smilšu iela 20, Rīga, Latvija
janis.tomasevskis@karamuzejs.lv
 0009-0001-3030-1950

Raksta mērķis ir apskatīt Latvijas Kara muzeja krājumā esošās Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas vizuālās liecības par nacistu režīma noziegumiem Latvijā, analizēt šo liecību izcelsmi, saturisko ievirzi un pētniecības problemātiku. Rakstā īsumā apskatīta komisijas darbība un pielietotās darba metodes, kā arī analizētas muzeja krājumā esošās vizuālās liecības, to forma, saturs un nozīme nacistu režīma noziegumu izpētē. Pētījumā izmantoti Latvijas Nacionālajā arhīvā un Latvijas Kara muzejā esošie nepublicētie avoti, kā arī zinātniskā literatūra. Rakstā secināts, ka vizuālie materiāli par vācu režīma upuru ekshumāciju ir noderīgi galvenokārt komisijas vēstures un pielietoto darba metožu atspoguļošanai, bet par vācu režīma noziegumiem šie materiāli liecina pastarpināti un nepilnīgi.

Atslēgas vārdi: Latvijas PSR Ārkārtējā komisija, nacistu režīms, padomju okupācija, holokausts, nozieguma upuru ekshumācija.

Ievads

Otrā pasaules kara laikā Latvijas teritoriju secīgi okupēja padomju-nacistu-padomju okupācijas režīmi. 1944.–1945. gadā Latviju pakāpeniski iekaroja padomju karaspēks, nodrošinot padomju režīma atgriešanos un pastāvēšanu līdz pat 1991. gadam. Padomju režīma atgriešanos pavadīja ne vien masveidīga Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā¹, bet arī “uz karstām pēdām” organizētā nacistiskās Vācijas režīma veikto noziedzīgo nodarījumu izmeklēšana un pierādījumu fotofiksēšana. Šim mērķim, līdzīgi kā citās vācu okupētajās teritorijās, 1944. gada 23. augustā nodibināja Latvijas PSR Ārkārtējo komisiju (turpmāk – ĀK), kuras uzdevums bija izmeklēt vācu okupācijas laikā pret padomju militārpersonām un civiliedzīvotājiem veiktos noziegumus. Šīs izmeklēšanas primārais mērķis gan nebija noteikt patiesos

¹ Līdz 1945. gada jūnijam mobilizēja 57 000 Latvijas iedzīvotāju. Skat. Riekstiņš J. Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944.–1945.). Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sējums. Ērglis Dz. (sast.). Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2005., 428. lpp.

nacisma režīma noziegumu apmērus un veikt objektīvu izvērtējumu, bet gan savākt pēc iespējas vairāk “taustāmu” pierādījumu, kas parādītu nacisma režīmu iespējami nelabvēlīgā gaismā plānotajā nacistisko noziedznieku prāvā Nirnbergas Starptautiskajā kara tribunālā.

Izmeklēšanas un nacisma upuru ekshumēšanas norise tika visai plaši dokumentēta un fotografēta, daļai no fotoliecībām nonākot toreizējā Latvijas PSR Revolūcijas muzeja krājumā, kas mūsdienās ir daļa no Latvijas Kara muzeja krājuma. Oriģinālās fotogrāfijas un fotonegativi lielākoties ir labi saglabājušies, ir veikta arī to digitalizēšana, atvieglojot to izmantošanu pētniecībā. Rakstā kopumā apskatītas vairāk nekā 400 fotoliecības par nacisma upuru ekshumāciju un kara postījumiem Latvijas pilsētā un laukos.

Tiek uzskatīts, ka fotogrāfijas ir notikušā visobjektīvākais vizuālais atveids. Taču, kā norāda holokausta fotogrāfiju pētnieki Džudita Levina un Daniels Uziels, analizējot fotogrāfijas, jo īpaši tās, kurās redzamas cilvēku ciešanas un nežēlība, noteikti jāņem vērā tas, kas bija fotogrāfs, kādēļ fotogrāfija tika uzņemta, vai tā bijusi režisēta u. c. aspekti.² Amerikāņu literatūrkritiķe Sūzana Sontāga akcentējusi fotogrāfijas objektivitātes relativismu un neizbēgamo autora interpretācijas klātbūtni: “Kaut arī savā ziņā fotokamera tiešām tver un nevis tikai interpretē īstenību, fotoattēli ir pasaules interpretācija tieši tādā pašā mērā kā gleznas un zīmējumi. Retās reizes, kad fotografēšana nav tīši diskriminējoša, kad tai ir gadījuma raksturs vai tieksme palikt nemanītai, nebūt nemazina pasākuma didaktismu. Tieši fotogrāfiskas fiksācijas pasivitāte – un neizbēgamā klātbūtne – ir fotoattēla “vēsts”, tā agresija.”³ Arī šajā rakstā apskatītās fotoliecības nav izņēmums. Taču rakstā tiks analizēts galvenokārt fotoliecību tapšanas vēsturiskais fons, to forma un saturs, bet avotu trūkuma dēļ izpaliks šo liecību tapšanas faktisko apstākļu, fotogrāfu un pasūtītāju motīvu, “režisētības” pakāpes u. c. aspektu analīze.

Raksta **mērķis** ir apskatīt Latvijas Kara muzeja krājumā esošās Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas vizuālās liecības par nacistu režīma noziegumiem Latvijā, analizēt šo liecību izcelsmi, saturisko ievirzi un pētniecības problemātiku. Raksta pirmajā daļā tiks īsumā apskatīta Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas darbība un pielietotās darba metodes, savukārt otrajā daļā tiks analizēta muzeja krājumā nodoto vizuālo liecību (fotonegativu un fotogrāfiju) forma un saturs, kā arī nozīme nacistiskā režīma noziegumu pētniecībā.

LPSR ĀK izveidošana un darbība

Par speciālas komisijas izveidi nacistiskā režīma noziegumu izpētei padomju režīms vienojās jau 1942. gada 2. novembrī, kad PSRS Augstākās padomes Prezidijs pieņēma dekrētu par PSRS ĀK izveidošanu. Komisijas galvenie uzdevumi bija: “fašistisko” kara noziegumu izmeklēšana, noziedznieku vārdu noskaidrošana, kā arī PSRS

² Levin J., Uziel D. Ordinary Men, Extraordinary Photos. Yad Vashem Studies XXVI. Jerusalem, 1998. pp. 266.–267. Pieejams: <https://www.yadvashem.org/articles/academic/ordinary-men-extraordinary-photos.html> (aplūkots 10.09.2024).

³ Sontāga S. Par fotogrāfiju. Rīga: Laikmetīgās mākslas centrs, 2008., 16. lpp.

nodarīto materiālo zaudējumu noteikšana. 1943. gada 16. martā tika pieņemti PSRS ĀK statūti, kuros bija paredzēta reģionālo komisiju izveide no vācu režīma atbrīvotajos PSRS reģionos. Līdz 1944. gada sākumam bija izveidotas 19 reģionālās komisijas, kurās ietilpa attiecīgās padomju republikas partijas, valdības un drošības iestāžu vadība, kā arī pārstāvji “no tautas”.⁴

Latvijas PSR “Ārkārtējā komisija fašistisko okupantu un viņu līdzskrējēju nodarīto zaudējumu izpētei”⁵, pamatojoties uz PSRS ĀK komisijas statūtiem, dibināta 1944. gada 23. augustā Ludzā Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālkomitejas (LK(b)P CK) un Latvijas PSR Tautas komisāru padomes (LPSR TKP) apvienotajā sēdē. Komisiju formāli vadīja LK(b)P CK priekšsēdētājs Jānis Kalnbērziņš, kura vietnieks bija LPSR TKP priekšsēdētājs Vilis Lācis, datu vākšanas kontrolieri – Valsts drošības tautas komisārs Alfons Noviks un iekšlietu tautas komisārs Augusts Eglītis. Faktiskais darbu organizētājs bija komisijas atbildīgais sekretārs E. Ermansons, kuru 1944. gada 17. septembrī nomainīja komunistis J. Kļaviņš.⁶

Runājot par komisijas politiskajiem mērķiem, tās vadītājs J. Kalnbērziņš uzsvēra, ka “Latvijā, tāpat kā citās republikās, vajag izmanot faktus, kas raksturo vācu fašistisko iebrucēju asiņainos noziegumus, kurināt masās naidu pret ienaidnieku”⁷. Viņam piebalsoja arī V. Lācis, norādot, ka “mums vajag sastādīt pēc savas nozīmes vislielāko apsūdzības aktu visas progresīvās cilvēces ienaidniekam, lai nākošās paaudzes vēl pēc tūkstoš gadiem saprastu, kādām šausmām un nāvīgām briesmām mūsu dienās hitleriskais fašisms pakļāva cilvēci”⁸. Kā akcentējis vēsturnieks Kārlis Kangeris, komisijas īstais politiskais mērķis bija parādīt nacistu režīmu iespējami negatīvā gaismā Rietumu sabiedroto acīs un izmantot savāktos materiālus vācu militārās un politiskās vadības tiesāšanā Nirnbergas kara tribunālā.⁹

Kā redzams no komisijas sastāva, tās politiskā vadība bija LK(b)P un Latvijas PSR valdības vadītāji, kā arī tās darbā jau sākotnēji iesaistīja valsts drošības iestādes, kas atstāja būtisku iespaidu uz tās turpmāko darbību un darba rezultātiem. Kā uzskata vēsturnieks Henrihs Strods, komisija materiālus vākusi “ar čekistu metodēm” un

4 Sorokina M. On the Way to Nuremberg: The Soviet Commission for the Investigation of Nazi War Crimes. Beth A. Griech-Polelle (ed.). The Nuremberg War Crimes Trial and its Policy Consequences Today. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2009. pp. 27–37.

5 Oficiālais nosaukums: “Republikas Ārkārtējā komisija vācu fašistisko iebrucēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai, kā arī Latvijas PSR pilsoņiem, lauksaimniecībai, sabiedriskajām organizācijām, valsts uzņēmumiem un iestādēm nodarīto zaudējumu konstatēšanai”.

6 Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LNA LVA), 132. f. (Latvijas PSR Ārkārtējā republikāniskā komisija), 29. apr., 3. l. (Latvijas PSR Ārkārtējās republikāniskās komisijas atskaite par vācu-fašistisko okupantu un viņu līdzdalībnieku nodarīto kaitējumu Latvijas PSR iedzīvotājiem, sabiedriskajām organizācijām, valsts iestādēm un uzņēmumiem. teritorijā izdarītās ļaundarības Latvijas PSR Ārkārtējā republikāniskā komisija), 12. lp.

7 Cit. pēc: Kangeris K. et al. Salaspils nometne: vēstures avoti un historiogrāfiskais materiāls. Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940–1990. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 25. sējums. Ērglis Dz. (sast.). Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2009., 205. lpp.

8 Cit. pēc: Kangeris K., Neiburgs U., Viksne R. Aiz šiem vārtiem vaid zeme: Salaspils nometne, 1941–1944. Rīga: Lauku Avīze, 2016., 29.–30. lpp.

9 Kangeris K. Padomju karagūstekņu nometnes Stalag-350 palīgnometne Salaspilī, 1941–1944. Daugavas Muzeja Raksti. Rīga: Mantojums, 2020., 162. lpp. o

liecības ieguvusi no personām, kas “atradās viņu ietekmē un sniedza “augšai” nepieciešamas liecības”.¹⁰

Pakāpeniski līdz Vācijas kapitulācijai 1945. gada maijā Latvijas PSR teritorijā tika nodibinātas 5562 izmeklēšanas komisijas (11 lielajās pilsētās, 56 apriņķu pilsētās, 19 pagastu pilsētās, 516 pagastos, 4960 iestādēs un uzņēmumos). Pēc oficiāliem datiem, komisijā darbojās 53 578 cilvēki (24 743 izmeklēšanas komisiju locekļi, 25 335 tehniskie darbinieki un 3500 komjaunatnes aktīvistu).¹¹

Komisijas darbu negatīvi ietekmēja gan objektīvi, gan subjektīvi faktori. Nacistu režīma noziegumu (genocīdu pret ebrejiem (holokausts), čigāniem, represijas pret psihiatrisko slimnīcu pacientiem, seksuālajām minoritātēm, komunistiem un padomju aktīvistiem u. c.) izmeklēšanu kavēja objektīvu avotu trūkums, jo oficiālo iestāžu dokumentācija bija no Latvijas izvesta vai iznīcināta. Daudzos gadījumos oficiāli dokumenti nemaz nebija radīti un pastrādātie noziegumi tika slēpti, kas apgrūtināja uzticamu datu ievākšanu. Turklāt, sākot no 1944. gada aprīļa, Latvijā darbojās vācu specvienība *Sonderaktion 1005*, kuras uzdevumos ietilpa nacistu un vietējo kolaborantu noslepkavoto un aprakto iedzīvotāju mirstīgo atlieku atrākšana, sadedzināšana un apdegušo kaulu smalcināšana ar speciālu kaulu smalcināmo mašīnu. Darbā piespiedu kārtā iesaistīja vismaz 30 ebrejus no Mežaparka koncentrācijas nometnes, kurus vēlāk pašus nogalināja un sadedzināja līdzīgi kā viņu pašu atraktos liķus.¹² Latvijas teritorijā šādas darbības bija veiktas 12 vietās, galvenokārt Rīgā un tās apkārtnē (Rumbulā, Biķernieku mežā, Dreiliņos) un Latgalē (Rēzeknē, Ludzā, Daugavpilī u. c.), taču laika trūkuma un salīdzinoši plašo apbedījumu dēļ pastrādātos noziegumus noslēpt izdevās tikai daļēji.¹³

Reģionālās komisijas veica jau zināmo un atklāto apbedījuma vietu ekshumāciju, apbedījuma platības uzmērīšanu, kā arī atrasto liķu tiesu medicīnisko ekspertīzi. Par katru no 549 atraktajiem liķiem sastādīja aktu, aprakstot liķa vecumu, dzimumu, atrastos priekšmetus un iespējamās nāves cēloņus, tostarp, konstatējot, ka Rumbulas, Dreiliņu un Biķernieku mežā notikusi liķu dedzināšana (acīmredzot *Sonderaktion 1005* darbības sekas). Tiesu medicīniskā ekspertīze 116 gadījumos par nāves iemeslu atzina šaujamieroča izraisītu caurumu galvā vai krūtīs; 219 gadījumos – sitieni ar trulu vai asu priekšmetu (pa galvu vai citu ķermeņa daļu); 92 gadījumos nāve saistīta ar badu vai infekcijas slimībām; 107 gadījumos nāves iemesls nav noskaidrots.¹⁴ Taču, ja šo ekspertīzi veica profesionāli Sarkanās armijas medicīniskā dienesta virsnieki (kā tas redzams komisijas atskaitēs), tad kopējo apbedījumos

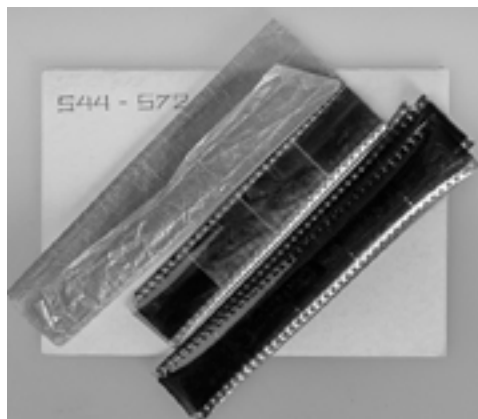
10 Strods H. Salaspils koncentrācijas nometne (1941. gada oktobris–1944. gada septembris). Komunistu un nacistu jūgā. Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata, 2000. Rīga, 2001., 101. lpp.

11 LNA LVA, 132. f., 29. apr., 3. l., 16. lp.

12 Smirins G. Rīgas ebreji nacistiskās okupācijas laikā (1941–1944). Holokausts Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 18. sējums. Ērglis Dz. (sast.). Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2006., 105.–106. lpp.

13 Vairāk par *Sonderaktion 1005* vācu okupētajās teritorijās, tostarp, Latvijā, skat.: Angrick A. “Aktion 1005” – Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942–1945. Eine “geheime Reichsache” im Spannungsfeld von Kriegswende und Propaganda. Göttingen: Wallstein Verlag, 2018. S. 741–765.

14 LNA LVA, 132. f., 29. apr., 3. l., 2.–3. lp.

1. attēls. Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas Revolūcijas muzejam nodotie fotogrāfiju negatīvi par vācu režīma upuru ekshumāciju Bišumuižā.
LKM, inv. nr. LKM 554-572-neg.

2. attēls. Sarkanās armijas karavīri LPSR Ārkārtējās komisijas uzdevumā veic vācu režīma upuru ekshumāciju Bišumuižā. 1944. gada 5. decembris.
LKM, inv. nr. LKM 559-neg.

3. attēls. Sarkanās armijas karavīri LPSR Ārkārtējās komisijas uzdevumā veic vācu režīma upuru ekshumāciju Salaspils garnizona kapos. 1944. gada novembra beigas.
LKM, inv. nr. LKM 708-neg.

4. attēls. Sarkanās armijas karavīru grupa, kas veica vācu režīma upuru ekshumāciju Salaspils garnizona kapos. 1944. gada novembra beigas.
LKM, inv. nr. LKM 718-neg.

esošo cilvēku daudzumu rēķināja vai nu “slikti matemātiķi”, vai drīzāk tos noteica politiski motīvi. Proti, nacistu režīma upuru kopskaitu aprēķināja, sareizinot at-rasto apbedījumu platību ar iespējamo vienā kubikmetrā apbedīto upuru skaitu. Nepastāvot konkrētām atrasto apbedījuma vietu koordinātām un/vai shēmām un nenotiekot visu minēto vietu ekshumācijas darbiem, šādi aprēķini jāuzskata par tendencioziem un apšaubāmiem. Tātad komisijas darbu traucēja ne vien dokumen-tu un pierādījumu trūkums, bet gan jo vairāk tās pielietotās metodes un politiskie uzstādījumi no augšas.

Kā noskaidrojis H.Strods, iztrūkstot pilnvērtīgai ekshumācijai, galvenā datu vākšanas metode bija “dažu, acimredzot derīgu, liecinieku nopratināšana un viņu sniegto datu pierakstīšana”. Piemēram, Salaspils nometnē it kā 53 700 nogalināto civiliedzīvotāju skaits balstījās uz četru “liecinieku” liecībām.¹⁵ Komisija sastādīja arī no nacistu režīma cietušo sarakstu, taču to darīja nevis balstoties uz cietušo ģimeņu iesniegumiem, bet gan pēc attiecīgajā apdzīvotajā vietā vairs nedzīvojušo iedzīvotāju saraksta. Kā zināmu kuriozu var minēt faktu, ka, piemēram, Jelgavas pilsētā starp cietušajiem minēts arī Mārtiņš Vagulāns, kurš, kā zināms, 1941. gada vasarā vadīja Jelgavas latviešu “drošības dienestu” un bija viens no galvenajiem atbildīgajiem par Jelgavas un tās apriņķa ebreju iznīcināšanu.¹⁶

Komisijas gala ziņojums bija jāiesniedz līdz 1944. gada 25. oktobrim, taču šo termi-ņu lielā darbu apjoma un vājo rezultātu dēļ vairākas reizes pārcēla. Uzskaites darbus komisija pabeidza vien 1945. gada 27. jūlijā, savukārt 3. oktobrī iesniedza gala atskaiti.

Saskaņā ar komisijas atskaiti vācu okupācijas laikā Latvijā pastāvēja 87 ieslodzījuma vietas (46 cietumi, 23 koncentrācijas nometnes un 18 geto) civiliedzīvotājiem, kurās ko-pumā ieslodzīti vismaz 536 400 cilvēki, no kuriem gājušas bojā (nogalinātas) 313 798 per-sonas, ieskaitot 39 831 bērnu. Komisija atskaitē arī secināja, ka vācu laikā pastāvēja 41 ka-ragūstekņu nometne, kur kopumā ieslodzīti 851 750 padomju karagūstekņi, no kuriem dzīvību zaudēja 330 032.¹⁷ Komisija atradusi 435 civiliedzīvotāju iznīcināšanas vietas un 659 upuru aprakšanas vietas ar kopējo platību 42 043 m², kā arī 190 karagūstekņu nošau-šanas vietas un 350 apbedīšanas vietas ar kopējo platību 33 621 m². Tas nozīmē, ka vidēji vienā kvadrātmetrā apglabātas vidēji 7,5 civilpersonas un 9,8 militārpersonas, kas izraisa šaubas par aprēķina metodiku un šīs statistikas ticamību.

Komisijas gala ziņojumā norādītie dati kļuva par oficiāliem datiem, un turpmāk tos salīdzinoši plaši izmantoja gan vietējā, gan starptautiskā līmenī. LPSR ĀK apko-potos materiālus kā atsevišķu PSRS ziņojumu Nr. “СССР-41” iesniedza Nirnbergas Starptautiskajam kara tribunālam, bet vēlāk tas tomēr neiekļuva oficiālajā tiesas pro-cesa stenogrammu un dokumentu publikāciju sērijā. Taču šo ziņojumu iekļāva PSRS savā Nirnbergas procesa dokumentu krājumā.¹⁸ Padomju puse Nirnbergas procesa vajadzībām iesniedza arī dokumentālas videoliecības no nacisma upuru ekshumācijas

15 Strods H. Salaspils koncentrācijas nometne. 98.–99. lpp.

16 Tomašūns A. Jelgavā nogalinātie ebreji: padomju un nacistu dati. Ērglis Dz. (sast.). Holokausts Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 18. sējums. Rīga: Latvijas Vēstures institūta ap-gāds, 2006., 176. lpp.

17 LNA LVA, 132. f., 29. apr., 3. l., 6.; 11. lp.

18 Kangeris K., Neiburgs U., Viksne R. Aiz šiem vārtiem vaid zeme. 31. –32. lpp.

5. attēls. Līķu ekshumācija Salaspils garnizona kapos. Priekšplānā – Sarkanās armijas medicīniskā dienesta virsnieks. 1944. gada novembra beigas. LKM, inv. nr. LKM 734-neg.

6. attēls. Biķernieku mežā ekshumētā cilvēka mirstīgās atliekas. 1944. gada novembris-decembris. Anotācijā un tiesu medicīniskajā ekspertīzē norādīts, ka nāves iemesls bijusi šauta brūce galvaskausā. LKM, inv. nr. LKM 738-neg.

7. attēls. Sarkanās armijas medicīniskā dienesta virsnieki veic Biķernieku mežā ekshumēto līķu tiesu medicīnisko ekspertīzi. 1944. gada novembris-decembris. LKM, inv. nr. LKM 743-neg.

8. attēls. Pie masu kapos Biķernieku mežā ekshumētajiem cilvēkiem atrastās personīgās mantas un dokumenti. 1944. gada novembris-decembris. LKM, inv. nr. LKM 749b-neg.

vietām, kurās atpazīstama LKM krājuma fotonegatīvos redzamā upuru atrakšana Salaspils garnizona kapos.¹⁹ ĀK savāktie materiāli izmantoti arī vācu virsnieku prāvā Rīgā 1946. gadā²⁰ un citās prāvās, kurās tiesāja vācu militārajās vienībās dienējušās personas (piemēram, 18. Kurzemes policijas bataljona un 21. Liepājas policijas bataljona karavīru prāvās 20. gs. 60. un 70. gados).

Šie oficiālie dati ar nelielām izmaiņām figurēja arī pēckara padomju izdevumos, kur par vācu režīma noziegumiem un ĀK pirmajiem darba rezultātiem rakstīja jau neilgi pēc komisijas dibināšanas. Pirmais plašākais izdevums iznāca, komisijas darbam vēl turpinoties, 1945. gadā (parakstīts iespiešanai 29. aprīlī), kurā literāti Anna Sakse un Jānis Sudrabkalns īsumā aprakstījuši ĀK veiktos izmeklējumus, minot tās atklātos vācu režīma noziegumu datus.²¹ Vēlāk sekoja citi darbi²², kuros ar nelielām izmaiņām un sīkām interpretācijām tika atspoguļoti ĀK darbības rezultatīvie rādītāji, kas turpināja izplatīt pārspīlēto vācu režīma noziegumu datus vietējā sabiedrībā.

Vēsturnieki, kas pētījuši LPSR ĀK savāktos materiālus, bijuši vienisprātis, ka komisijas izdarītie secinājumi apšaubāmās aprēķina metodikas dēļ nav izmantojami zinātniskā vai izziņu darbā. Andrievs Ezergailis akcentēja, ka “padomju pārstāvji nekad nedeva vācu okupācijas laika upuru skaita pareizu novērtējumu. (..) Skaitļu noteikšana tika atstāta aģitācijas un propagandas iestāžu pārziņā, un tās nāca klajā ar skaitu, kas robežojās ar fantastiku. Daži skaitļi, kas parādās Latvijas Ārkārtējās komisijas ziņojumos, tika falsificēti pirmavotu līmenī. Uzrādītie skaitļi bieži tika trīskāršoti salīdzinājumā ar reālajiem sākuma datiem.”²³ K. Kangeris uzsvēris, ka par vācu režīma noziegumiem uzticamāks avots (piemēram, Salaspils nometnes un karagūstekņu nometnes Stalag-350 palīgnometnes gadījumā) ir pašu vācu režīma sastādītās atskaides un oficiālā dokumentācija.²⁴ Vēsturniece Rudīte Viksne norādījusi, ka komisijas savāktā informācija bieži vien bija “pavirša, šabloniska, ar nolūku maksimizēt nacistu noziegumus”, kas jo sevišķi konstatējums nacisma upuru uzskaitē.²⁵ Savukārt vēsturnieks Andris Tomašūns trāpīgi norādījis, ka ĀK darbs veikts, nevis lai patiesi noskaidrotu nacistu noziegumu apmēru, bet tikai politisku iemeslu dēļ.²⁶ H. Stroda ieskatā izņēmums ir vienīgi

19 Taube Archive of the International Military Tribunal at Nuremberg, 1945–46. USSR Exhibit 81: “Atrocities”, Reel 4. Pieejams: https://virtualtribunals.stanford.edu/catalog/mt839rq8746aspace_096367d5fe6ced06d79f453729da7746 (aplūkots 07.09.2024.).

20 Tiesas prāva par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarbībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijā. Bērziņa J. (red.). Rīga: VAPP Grāmatu apgāds, 1946.

21 Sakse A., Sudrabkalns J. Par vācu fašistisko briesmoņu zvērbām Latvijā. Rīga: VAPP Grāmatu apgāds, 1945., 89.–94. lpp.

22 Skat., piemēram: Salaspils nāves nometnē: atmiņu krājums. Sausnītis K. (red.). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1962.; Mēs apsūdzam. Kadiķis A. (red.). Rīga: Liesma, 1965.; Vestermanis M. Tā rikojās vērmahts (vācu militāristu loma nacistisko okupantu noziegumos Latvijā, 1941–1945). Rīga: Liesma, 1972., u. c.

23 Ezergailis A. Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 1999., 31. lpp.

24 Kangeris K. Padomju karagūstekņu nometnes Stalag-350 palīgnometne Salaspilī, 1941–1944. 164. lpp.

25 Viksne R. Holokausts Latvijas mazpilsētās. Holokausts Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 18. sējums. Ērglis Dz. (sast.). Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2006., 220. lpp.

26 Tomašūns A. Jelgavā nogalinātie ebreji: padomju un nacistu dati. 173. lpp.

9. attēls. Biķernieku mežā ekshumēto cilvēku mirstīgās atliekas un telts, kurā Sarkanās armijas medicīniskā dienesta virsnieki veica liķu ekspertīzes. 1944. gada novembris-decembris. LKM, inv. nr. LKM 753-neg.

10. attēls. Sarkanās armijas karavīri LPSR Ārkārtējās komisijas uzdevumā veic vācu režīma upuru ekshumāciju Biķernieku mežā. 1944. gada novembris-decembris. LKM, inv. nr. LKM 786a-neg.

11. attēls. Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas atklātais “masu kaps” Ziepiņekalnā. 1944. gada decembra sākums. LKM, inv. nr. LKM 882-neg.

12. attēls. Sarkanās armijas karavīri LPSR Ārkārtējās komisijas uzdevumā veic vācu režīma upuru ekshumāciju Vecajos ebreju kapos. Rīga, 1944. gada decembra sākums. LKM, inv. nr. LKM 902-neg.

13. attēls. Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas veidotie fotogrāfiju albumi par vācu okupācijas noziegumiem un karadarbības rezultātā nopostītām Latvijas pilsētām. 1945. gads

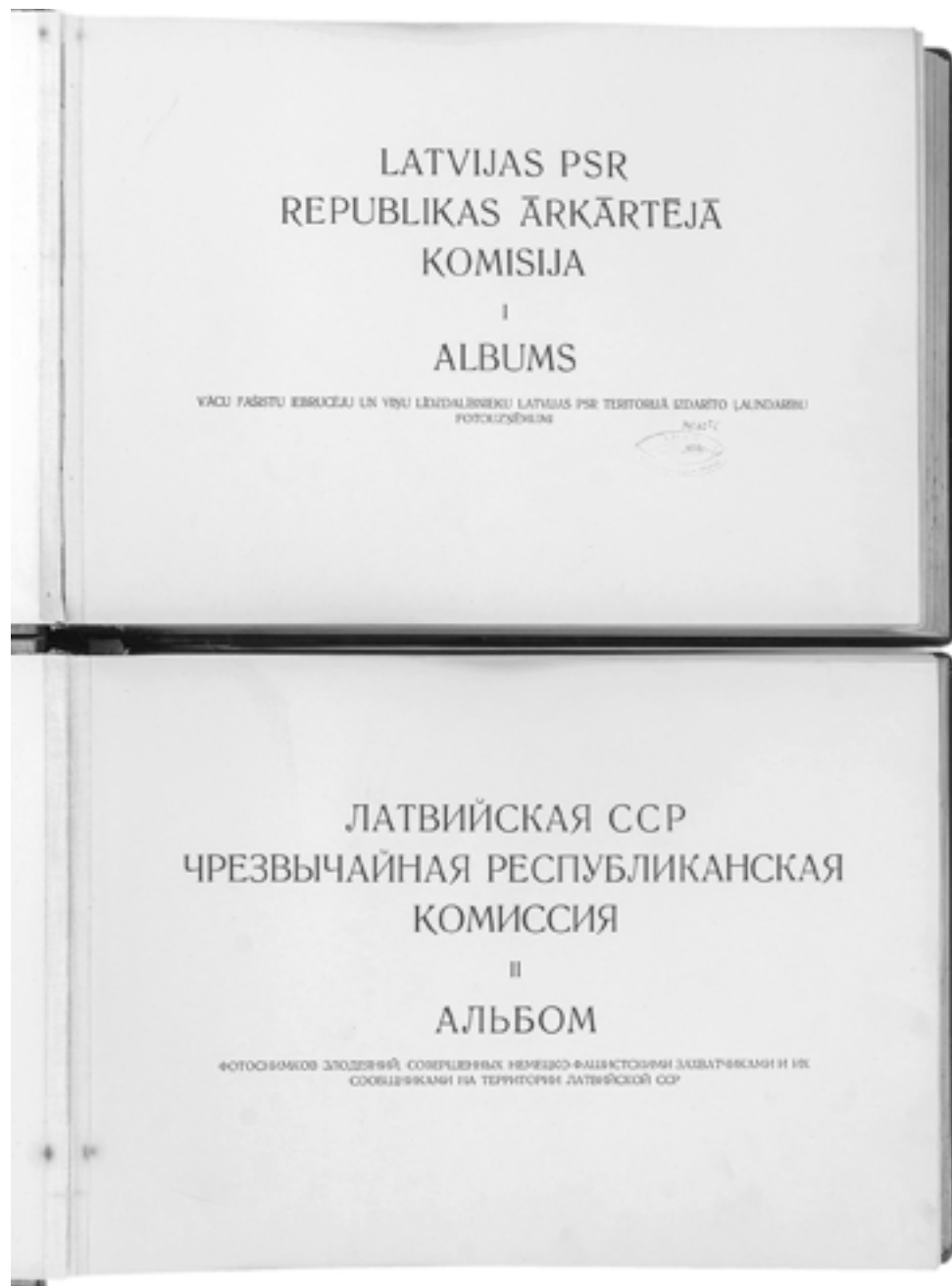
ziņojumi no mazpilsētām un pagastiem, kas bieži atainoja patieso, nevis politiski uzspiesto “patiesību”, tādēļ tie ir izmantojami pētījumos.²⁷

Vizuālie avoti LPSR ĀK materiālos

Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas izveides un darbības dokumenti atrodas Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva (turpmāk – LNA LVA) 132. fondā, kura daļa nodota pagaidu glabāšanā LNA Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LNA LVVA).²⁸ Viena no komisijas pielietotajām darba metodēm bija arī vizuālo liecību vākšana, proti, liķu ekshumācijas, tiesu medicīniskās ekspertīzes u. c. procesu fotofiksācija. Vizuālai iemūžināšanai bija ne vien kontroles un atskaites funkcija, bet tas arī varēja kalpot propagandas nolūkam gan iekšpolitiski tautas noskaņojuma ietekmēšanai, gan starptautiski, kā papildu pierādījumi Nirnbergas tribunālam. Fotogrāfijas (to kopijas)

27 Strods H. Latvijas pirmās padomju okupācijas aktivistu vajāšanas (1941. gada 23. jūnijs – 1945. gads). Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sējums. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2005., 158. lpp.

28 LNA LVA, 132. f.; LNA LVA glabājas 1.–25. apraksts un lietas, LNA LVVA – 26.–30. apraksts un lietas.

14. attēls. Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas veidotie fotogrāfiju albumi par vācu okupācijas noziegumiem un karadarbības rezultātā nopostītām Latvijas pilsētām. 1945. gads. LKM, inv. nr. LKM 81-I; LKM 82-I.

no līķu ekshumācijas Bīķernieku mežā, Mežaparkā, Rumbulas mežā, Ziepniekkalnā, Salaspilī, Centrālcietumā, Bišumuižā, Vecajā ebreju kapsētā, Igaunijā u. c., kā arī attēli ar postījumiem Latvijas pilsētās: Rīgā, Jelgavā, Daugavpilī, Liepājā u. c. (kopskaitā 302 fotogrāfijas) atrodamas minētajā arhīva fondā.²⁹

Taču vērtīgākā vizuālo liecību daļa – **fontonegatīvu oriģināli** nav kopā ar ĀK dokumentiem pēc komisijas darbības beigām nonākuši toreizējā Latvijas PSR Centrālajā valsts arhīvā, bet gan nodoti Latvijas PSR Revolūcijas muzejā, tādējādi liekot saprast, ka turpmāk tiem jākalpo sabiedrības noskaņojuma ietekmēšanai ar muzejiskiem līdzekļiem. Proti, propagandas mērķiem. Ja arhīvam nodotie komisijas dokumenti līdz 1990. gadam bija noslepenoti (kā motīvi līdz galam nav skaidri), tad vizuālie materiāli kļuva publiski, jo tie vismaz atsevišķos gadījumos nonākuši padomju laika izdevumos.³⁰ Materiāli to specifiskā rakstura un ētisku apsvērumu dēļ, domājams, nav plaši izmantoti izstādēs un ekspozīcijās, taču tie izmantoti kā pētnieciskais materiāls ekspozīciju un izstāžu radīšanā Latvijas PSR Revolūcijas muzejā un tā atbildībā esošajā vēstures ekspozīcijā Salaspils memoriālā, kas atklāts 1967. gadā.

Kā norādījusi vēsturniece Laine Juhansone, Salaspils memoriāls pēc tā atklāšanas kļuva par vienu no svarīgākajiem padomju propagandas ruporiem, ar kura palīdzību tika īstenoti jauni piemiņas rituāli, kuru mērķis bija padomju ideoloģijas prasībām atbilstoša vēstures politikas veidošana.³¹ Memoriāla atklāšanai sekoja tam veltīti raksti, prospekti, bukleti un grāmatas³², kuru mērķis bija radniecīgs memoriālam un tā vēstures ekspozīcijai, proti, veicināt jaunas tradīcijas iesakņošanas “padomju tautas” apziņā. Šajās ilustrācijām bagātajās grāmatās, kuru daļa bija domāta arī ārvalstu auditorijai³³, izpalika ĀK savākto vizuālo liecību publikācija, taču tajos bija integrēti ĀK savāktie dati par vācu okupācijas režīma upuru skaitu un tautai nodarītajām ciešanām.

Mūsdienās ĀK vizuālās liecības par nacistu režīma noziegumiem arī nav piedzīvojušas plašu publicitāti, taču ir izmantotas atsevišķos izdevumos par Salaspils noņemto vēsturi un vācu režīma veiktajiem noziegumiem Latvijas teritorijā.³⁴

Fotogrāfiju negatīvi muzejam nodoti 1946. gada martā, kad ĀK jau bija savu aktīvo darbību noslēgusi un materiālus (gan rakstiskos, gan vizuālos) pakāpeniski nodeva Latvijas PSR atmiņas institūciju rīcībā. Tagadējā LKM krājumā kopumā glabājas 116 fontonegatīvu oriģināli, kuros atspoguļota ĀK darbība, proti, vācu okupācijas

29 LNA LVA, 132. f., 28. apr., 75. l. (Vācu-fašistisko okupantu noziegumu fotouzņēmumi Latvijas PSR teritorijā).

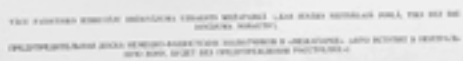
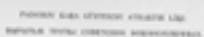
30 Skat., piemēram: Salaspils nāves nometnē. 262. lpp.

31 Juhansone L. Salaspils memoriāla izveide un darbība padomju periodā. Daugavas Muzeja Raksti. Rīga: Mantojums, 2020., 197.–198. lpp.

32 Skat., piemēram: Salaspils [fotoalbums]. Strautmanis I. (sast.). Rīga: Liesma, 1970.; Salaspils [prospekts-buklets] Rīga: Liesma, 1977.

33 Skat., piemēram: Salaspils death camp. Sausnītis K. (ed.) Rīga: Liesma, 1975.

34 Skat., piemēram: Prigovorennye naczizmom : sbornik dokumental'nych svidetel'stv o zlodejaniach nemeckich naczistov i ich posobnikov v gody germanskoj okupacii Latvii v 1941–1945 gg. Bogov V. (sost.). Rīga: Fond Istoričeskaja Pamjat', 2011. ss. 154.–163.; Pļavnieks R. Apsūdzības pret Viktoru Arāju un Latviešu drošības palīgpolīciju: nacistu kolaboracionistu tiesas prāvas Aukstā kara laikā. Rīga: Latvijas Mediji, 2020., 134.–135. lpp.

VEIDOTĀS VEIDOTĀS VEIDOTĀS VEIDOTĀS VEIDOTĀS
VEIDOTĀS VEIDOTĀS VEIDOTĀS VEIDOTĀS VEIDOTĀS

16. attēls. Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas veidotais fotogrāfiju albumi par vācu okupācijas noziegumiem un karadarbības rezultātā nopostītām ēkām Rīgā. 1945. gads. Attēlā redzami postījumi Vecrīgā, uzņemti no Doma baznīcas.

LKM, inv. nr. LKM 79-I.

režīma upuru masu kapu apzināšana, liķu ekshumācija un tiesu medicīniskā ekspertīze. Atšķirībā no LNA LVA pieejamajām fotokopijām, kurās atspoguļota ĀK darbība plašākā teritorijā, toreizējam LPSR Revolūcijas muzejam nodotas vizuālās liecības par piecām komisijas darbības vietām Rīgā un tās apkārtnē – Biķerniekiem (47 negatīvi), Salaspils garnizona kapiem (30), Bišumuižu (24), Ziepniekkalnu (6) un Veco ebreju kapsētu (4), kur ekshumācija un ekspertīze veikta no 1944. gada 24. novembra līdz 6. decembrim, kā arī 1945. gada 2.–14. aprīlī.

Ekspertīzi komisijas uzdevumā 1944. gada rudenī veica Sarkanās armijas 67. armijas medicīnas personāls ar atbilstošu pieredzi, proti, minētās armijas sanitārā dienesta priekšnieks medicīniskā dienesta (turpmāk – MD) apakšpulkvedis A. Asaturjans, tiesu medicīnas eksperts, MD majors S. Krivcovs, tiesu medicīniskās diagnostikas nodaļas priekšnieks MD kapteinis V. Kuzema un pataloganatoms MD kapteinis S. Ilinskis³⁵ (skat. 5. un 7. attēlu, kur redzama ekspertīzes veikšana Salaspils garnizona kapos un Biķenieku mežā). 1945. gada aprīlī Salaspils garnizona kapos līdzīgu ekspertīzi

35 LNA LVA, 132. f., 29. apr., 3. l., 1. lp.

veica Latvijas PSR galvenā tiesu medicīnas eksperte profesore Elizabete Jakovļeva, Latvijas Valsts Universitātes docents Ernests Apse-Apsītis un Rīgas pilsētas tiesu medicīnas eksperts K. Poterjaiko.³⁶

Katram no 549 izraktajiem liķiem tika veikta tiesu medicīniskā ekspertīze, konstatējot liķa dzimumu (vīrietis vai sieviete), apģērbu, specifiskas pazīmes (ja bija) un nāves iemeslu. Piemēram, Biķernieku mežā ekshumētā 1. liķa apraksts bija sekojošs: “Vīriešu dzimuma, melnas krāsas kostīmā, ar kreklu. Kājās puszābaki, apakšveļa. Nāves iemesls: galvaskausa velves kaulu saspiešana, kas izraisīja smadzeņu vielas iznīcināšanu.”³⁷ 328. liķa ekspertīzē konstatēts sekojošais: “Vīriešu dzimuma bērns. Pēc auguma apmēram 5 gadus vecs. Iesaiņots balta auduma aploksnē. Liķis noklāts ar ziepju vaska masu. Uz galvaskausa konstatētas plaisas labā temporālā kaula un parietālo kaulu rajonā, šiem kauliem nospiežoties uz iekšu. Nāves cēlonis: plaisas galvaskausā, kas radušās no cieta priekšmeta sitiena.”³⁸ Bišumuižā izraktajam 357. liķim konstatēts sekojošais: “Stipri sadalījies liķis. Spriežot pēc kleitas, galvas lakata un korpēm, sieviešu dzimuma. Augšžoklī trūkst zobi, apakšžoklī 6 zobi, saliekušies slīpi. Vecums – 60 gadi. Galvaskausa labajā pusē, uz parietālā kaula – apaļš iedobums 1 cm diametrā. Citu galvaskausa defektu nav. Ķermeņa mīkstās daļas stipras sadalīšanās stadijā. Nāves iemesls: šaujamieroča izraisīts galvas ievainojums pirmā parietālā kaula rajonā.”³⁹ Šāda un līdzīga ekspertīze veikta visiem liķiem, kas liek domāt, ka vismaz tiesu medicīniskā ekspertīze ir veikta kopumā korekti.

Saskaņā ar atskaiti Rumbulā, Dreiliņu mežā un Biķernieku meža rajonos novērotas liķu dedzināšanas pazīmes. Savukārt Salaspils garnizona kapsētā konstatēta masu apbedījumu apzināta maskēšana, uz turieni pārvietojot kapu krustus no 19. gadsimta beigās mirušiem Krievijas impērijas armijas 15. Šliselburgas un 116. Malojarslavļas pulka karavīriem. Salaspils garnizona kapos un Bišumuižā atraktajiem liķiem konstatēts, ka rokas sasietas uz muguras. Teju visos masu kapos starp mirušajiem atrastas dažādas mantas – pīpes, spoguļi, zīmuļi, gredzeni, brilles, nauda, pulksteņi u. c. priekšmeti, kā arī dokumenti. Vairākās izrakumu vietās liķi apglabāti haotiski.⁴⁰ Salaspils garnizona kapos 1945. gada 2.–14. aprīlī veiktajā ekshumācijā, ko vadīja jau minētā profesore E. Jakovļeva, atrada bērnu liķus, vecumā no diviem līdz astoņiem gadiem. Kopumā atrasti 53 kapu uzkalniņi 1,5 līdz 2 m dziļumā, kuros apglabāti bērnu liķi vairākos slāņos.⁴¹ No šīm liecībām, kā arī Salaspils nometnē ieslodzīto bērnu liecībām tika konstatēts, ka vācieši Salaspilī “organizēja bērnu asiņu fabriku, ņemot no bērniem asinis savas armijas vajadzībām”. Salaspilī ievākts ne mazāk kā 3500 litri asiņu, no katra bērna ņemot 150–200 ml asiņu divas trīs reizes nedēļā.⁴²

Vizuālajās liecībās par minētajās sešās vietās veiktajām ĀK darbībām redzamas arī tiesu medicīniskajās ekspertīzēs konstatētās traumas (šautas brūces, trulu

36 Kangeris, K. et al. Salaspils nometne: vēstures avoti un historiogrāfiskais materiāls. 207. lpp.

37 LNA LVA, 132. f., 30. apr., 26. l. (Dokumenti (akti, izziņas u. c.) par vācu-fašistisko okupantu zvēribām Latvijas PSR Rīgas apriņķi izmeklēšanu), 1. lp.

38 Turpat. 34. lp.

39 Turpat. 39. lp.

40 Turpat. 132. f., 29. apr., 3. l., 2.–3. lp.

41 Turpat. 5. lp.

42 Turpat. 8. lp.

priekšmetu izraisītas traumas u. c.), liķu dedzināšanas pazīmes, kā arī fotogrāfijās fiksētas masu kapos atrastās mantas. Līdz ar to var konstatēt, ka ekspertīzē izdarītie secinājumi varētu atbilst faktiskai situācijai.

Šaubas gan rada acīm redzamā steiga, kādā tiesu medicīniskā ekspertīze ir veikta. Piemēram, Vecajā ebreju kapsētā Rīgā ekspertīze veikta 1944. gada 2. decembrī, vienā dienā paspējot apskatīt un noteikt nāves cēloni 36 cilvēku mirstīgajām atliekām. Savukārt tā paša gada 5. decembrī tika veikta Bišumuižā izrakto 66 liķu ekspertīze⁴³, kas rada jautājumus par ekspertīzes precizitāti. Tāpat jautājumus izraisa tas, ka šie ekspertīzes slēdzieni vēlāk ir vispārināti, liekot noprast, ka komisija veikusi pilnvērtīgu nacisma upuru kapu ekshumāciju un ekspertīzi, kaut patiesībā tā ir bijusi tikai maza daļa no visiem upuriem.

Komisija arī veikusi masu kapu uzmērījumus, norādot, cik un kāda izmēra kapi katrā vietā ir atrasti, kāda ir to kopējā platība. Dziļums katram kapam nav norādīts, taču atskaitēs tas variē no 1,5 līdz pat 4 m. Tā Biķernieku mežā, kur vācu okupācijas laikā notikušas ebreju slepkavošanas, atrasti un atrakti 55 masu kapi, to platībai variējot no 2,3 m² līdz 242 m² un kopējai platībai sastādot 2885 m². Kopējais upuru skaits Biķernieku mežā tika vērtēts ap 46 500 cilvēku, kas nozīmē, ka vienā kvadrātmetrā (dažādos dziļumos) apbedīti 16,2 cilvēki.⁴⁴ Mūsdienu pētnieki Biķernieku mežā nogalināto kopskaitu lēš ap 35 000 cilvēku, no kuriem ap 20 000 bija Latvijas, Vācijas, Austrijas un Čehoslovākijas ebreji, bet pārējie – padomju karagūstekņi un politiski neuzticamie.⁴⁵ Četrās pārējās vietās (Salaspils garnizona kapos, Ziepniekkalnā, Bišumuižā un Vecajā ebreju kapsētā) atrakto kapu kopējo platību un ar tiem saistītos datus var redzēt 1. tabulā.

Vieta	Kopējā atsegto masu kapu platība (m ²)	Vidējā kapa izmērs (m ²)	Apbedīto skaits pēc LPSR Ārkārtējās komisijas datiem	Apbedīto cilvēku skaits uz 1 m ² (vidēji)
Biķernieku mežs	2885	52,5	46 500	16,2
Salaspils garnizona kapi	3043	70,8	56 800	18,7
Ziepniekkalns	1687	84,4	39 500	23,4
Bišumuiža	272	90,7	4650	17,1
Vecā ebreju kapsēta	–	–	6000	–

1. tabula. Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas veikto masu kapu ekshumācija Rīgā un tās apkārtnē. 1944. gada 24. novembris – 6. decembris⁴⁶

43 Turpat. 30. apr., 26. l., 36.–69. lp.

44 Turpat. 200.–201. lp.

45 Vestermanis M. Par memoriālu nacisma terora upuriem Biķernieku mežā Rīgā. Latvijas Vēstnesis, 2001., Nr. 175.

46 LNA LVA, P-132. f., 30. apr., 26. l., 200.–202. lp.

Minētos fotonegativus var iedalīt gan pēc uzņemšanas vietas un laika, gan arī tematiski (saturiski). Negatīvu filmas nākušas, iespējams, no vāciešiem konfiscētām melnbaltām fotofilmām (Zeiss, Agfa; skat. attēlu Nr. 1). Fotografiju autors nav noskaidrots, domājams, tas bijis kāds no ĀK darbiniekiem. Fotofilmu kvalitāte (materiāla noturība, emulsijas stāvoklis u. c.) ir laba, negatīvu kvalitāte (fokuss, fotografēšanas leņķis, satura dažādība) kopumā ir laba. Atsevišķiem fotonegatiiviem trūkst fokusa (asuma), daļa attēlu ir izplūduši. Par atsevišķām vietām (Ziepniekkalnu, Veco ebreju kapsētu) pieejami tikai daži negatīvi, kas neļauj plašāk novērtēt veikto ekshumāciju apmēru, vietas specifiku u. tml. Fotonegativu nodošana LPSR Revolūcijas muzejam notikusi 1946. gada pavasarī jau pēc ĀK darbības beigām. Tiesa, pieņemšanas dokumentācija diemžēl nav saglabājusies, taču ir saglabājušies ieraksti muzeja inventāra grāmatās (bez datējuma), kā arī fotonegativu apraksta kartītes.

Saturiski šie attēli atspoguļo, pirmkārt, masu apbedījumu vietas. Lielākoties tie ir lieli smilšaini laukumi (Salaspils garnizona kapi; skat. 3. attēlu) vai jūras kāpām līdzīgi pauguri (Bišumuiža; skat. 2. attēlu), vai priedēm apauguši meži (Biķernieki, skat. 9. un 10. attēlu). Otrkārt, šajos attēlos redzama nacisma upuru ekshumācija, ko komisijas uzdevumā veica Sarkanās armijas karavīri. Domājams, tie pārstāvēja kādu no 67. armijas apakšvienībām, kas tobrīd atradās Ļeņingradas frontes sastāvā un piedalījās kaujās Kurzemē, jo tieši no šīs vienības nāca daļa no medicīniskā dienesta ekspertiem. Vairākos fotonegativu attēlos redzami karavīri gan darbā, gan atpūtas brīžos (skat. 2., 3., 4. un 10. attēlu). Treškārt, attēlos redzami Sarkanās armijas MD virsnieki, kuri veica ekshumēto liķu tiesu medicīnisko ekspertīzi. Ķērbusies armijas mēteļos un cepurēs, kam pāri pārvilkti medicīniskā personāla baltie halāti, ar cimdziem rokās tie veic liķu apskates, sekcijas u. c. ar šo ekspertīzi saistītas procedūras (skat. 5. un 7. attēlu). Visbeidzot, ceturtkārt, lielāko daļu attēlu veido uz zemes vaļņiem, kapos, uz nestuvēm, smiltīs, uz galda un citur guļošās cilvēku mirstīgās atliekas (skat. 2., 5., 6., 7., 9., 12. attēlu). Liķi, kā redzams fotografēti gan to atsegšanas laikā, gan novietoti uz zemes dažāda lieluma grupās, gan individuāli. Atsevišķos gadījumos redzami liķu tuvplāni, kuros var saskatīt noziedzīga nodarījuma pazīmes (cauršauts vai sašķaidīts galvaskauss, aiz muguras sasietas rokas u. c.; skat., piemēram, 6. attēlu).

Kopumā jāatzīst, ka minēto fotonegativu saturs (nacisma režīma upuru ekshumācija un ekspertīze) liecina ne vien par nacisma noziegumiem, bet arī par Ārkārtējās komisijas darbības jomām un centieniem dokumentēt padomju režīmam iekšpolitiski un ārpolitiski nozīmīga procesa sastāvdaļas.

Papildu fotografiju negatīviem LKM krājumā glabājas arī no LPSR Revolūcijas muzeja mantoti reprezentatīvi **fotografiju albumi**. Tie tapuši pēc tam, kad 1945. gada 20. janvārī komisijas loceklis Fricis Rokpelnis saņēma speciālu uzdevumu sagatavot "ilustrētu albumu par fašistiskajām ļaundarībām"⁴⁷. Nav noskaidrots sagatavoto albumu kopskaits, taču iepriekš LPSR Revolūcijas muzeja krājumā 1946. gada martā nonākuši septiņi albumi, ko var iedalīt divās grupās. Pirmkārt, albumi atainoja "vācu fašistu iebrucēju un viņu līdzdalībnieku Latvijas

47 Turpat. 29. apr., 2. l. (Latvijas PSR Ārkārtējās republikāniskās komisijas sēžu protokoli), 23. lpp.

PSR teritorijā izdarītās ļaundarības”⁴⁸ (divi albumi, kopā 105 attēli). Šajos attēlos fiksētas gan jau iepriekš analizētās liķu ekshumācijas Rīgā un tās apkārtnē, gan citās Latvijas vietās fiksētie nacistu režīma ļaundarību pierādījumi. Fotografijās atainoti arī Mežaparka (jeb Kaizervaldes) koncentrācijas nometnes un Salaspils nometnes atliekas pēc vācu režīma aiziešanas, ebreju nošaušana Šķēdes kāpās Liepājā, ebreju nošaušanas vietas Ķelderlejā u. c.

Pārējos piecos albumos fiksēta “vācu fašistu iebrucēju sagrautie un izpostītie rūpniecības uzņēmumi, iestādes un dzīvojamās ēkas”. Fotografijās, kuru autors nav zināms (visticamāk, tas bijis kāds no ĀK locekļiem), atainoti karadarbības nestie postījumi Daugavpilī⁴⁹ (34 attēli), Liepājā un tās apriņķī⁵⁰ (28), Rīgā⁵¹ (56) un Jelgavā⁵² (divi albumi, kopā 77 attēli). Visi albumi iesieti sarkanbrūnos ādas vākos, kam iestrādāti tautiski ornamenta (skat. 13. attēlu). Albumi dublēti latviešu un krievu valodā (skat. 14. attēlu). Nav zināms, kur šie albumi tikuši izrādīti, taču to noformējums liek domāt, ka ar to palīdzību bija jāatstāj zināms iespaids. Proti, nav izslēgts, ka albumus varēja demonstrēt Latvijas PSR valdības un kompartijas pārstāvjiem un citiem, kuriem bija uzskatāmi jāpierāda ĀK darbības lietderība un rezultāti.

Albumos redzamas Rīgas, Jelgavas, Daugavpils un Liepājas sabiedriskās, kultūras un industriālās celtnes neilgi pēc karadarbības noslēguma (1945. gada pavasarī un vasarā). Fotografijām pierakstītas anotācijas, kurās nosaukta konkrētā ēka, bieži arī tās atrašanās vieta⁵³, kas ļauj ēkas vai vietu vieglāk identificēt. Tas nozīmē, ka fotografijas uzņemtas brīdī, kad vēl nebija pieņemti vai realizēti padomju varas lēmumi par karā cietušo pilsētu arhitektūras mantojuma saglabāšanu vai (biežāk) – nojaukšanu. Tas šīm fotografijām piešķir lielāku vērtību, jo parāda ēku stāvokli, ļauj izdarīt pieņēmumus par to nopostīšanas iemesliem un apstākļiem, par spīti tam, ka fotografiju anotācijas tendenciozi akcentē tikai vācu režīma atbildību par redzamajiem postījumiem. Abstrahējoties no dažviet aplamajām vai nepilnīgajām anotācijām un zinot pilsētu nopostīšanas gaitu, ir iespējams šīs fotografijas izmantot kā karadarbības

48 Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), inv. nr. LKM 81–I; LKM 82–I. (Vācu fašistu iebrucēju un viņu līdzdalībnieku Latvijas PSR teritorijā izdarīto ļaundarību fotouzņēmumi).

49 Turpat. inv. nr. LKM 76–I (Latvijas PSR Republikas ārkārtējā komisija, albums “Vācu fašistu iebrucēju un viņu līdzgaitnieku sagrauto un izpostīto rūpniecības uzņēmumu, iestāžu un dzīvojamo ēku fotouzņēmumi. Postījumi izdarīti Daugavpils okupācijas laikā, no 1941. gada 26. jūnija līdz 1944. gada 28. jūlijam”).

50 Turpat. inv. nr. LKM 77–I. (Latvijas PSR Republikas ārkārtējā komisija, albums “Vācu fašistu iebrucēju un viņu līdzgaitnieku sagrauto un izpostīto rūpniecības uzņēmumu, iestāžu un dzīvojamo ēku fotouzņēmumi. Postījumi izdarīti Liepājas un Liepājas apriņķa okupācijas laikā, no 1941. gada 29. jūnija līdz 1945. gada 9. maijam”).

51 Turpat. inv. nr. LKM 79–I. (Latvijas PSR Republikas ārkārtējā komisija, albums “Vācu fašistu iebrucēju un viņu līdzgaitnieku sagrauto un izpostīto rūpniecības uzņēmumu, iestāžu un dzīvojamo ēku fotouzņēmumi. Postījumi izdarīti Rīgas okupācijas laikā, no 1941. gada 1. jūlija līdz 26. jūnija līdz 1944. gada 13. oktobrim”).

52 Turpat. inv. nr. LKM 78–I; LKM 80–I. (Latvijas PSR Republikas ārkārtējā komisija, albums “Vācu fašistu iebrucēju un viņu līdzgaitnieku sagrauto un izpostīto rūpniecības uzņēmumu, iestāžu un dzīvojamo ēku fotouzņēmumi. Postījumi izdarīti Jelgavas okupācijas laikā, no 1941. gada 28. jūnija līdz 1944. gada 8. augustam”).

53 Skat., piemēram: attēlu nr. 17 ar sabiedrisko ēku Lietuvas ielā (tag. – Lietuvas šosejā) Jelgavā. LKM, inv. nr. 80–I.

SKATS UZ SAGRAUTĀMĀM KĀMĀM LIETUVAS IELĀ,
KUR ŠĀ POKUPĒJUMĀ DĒVA NO KURŠI ZHETABAC.

17. attēls. Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas veidotais fotogrāfiju albums par vācu okupācijas noziegumiem un kara darbības rezultātā nopostītām ēkām Jelgavā. 1945. gads. Attēlā redzami sagrautie nami Lietuvas ielā, Jelgavā.

LKM, inv. nr. LKM 78-I. 23. attēls.

nestā posta spilgtas liecības, kā arī ļauj izdarīt pieņēmumus par to stāvokli un iespējām tikt atjaunotām. Jāatzīst, ka padomju vara daudzos gadījumos apzināti neizmantoja iespēju atjaunot Latvijas arhitektūras mantojumu (kā daļu no buržuāziskās jeb nīstamās vēstures paraugu), bet drīzāk realizēja neatjaunošanas un nojaukšanas politiku.⁵⁴

Nopostīto pilsētu fotogrāfijās atainotas lielākoties atsevišķas sabiedriskās vai industriālās ēkas, kas uzņemtas no blakus esošās ielas. Atsevišķos gadījumos fotogrāfs no tālāka skatu punkta (baznīcas, torņa, parka u. c.) un paver iespēju ieraudzīt pilsētas daļas kopskatu.

54 Vairāk par Latvijas pilsētu sagraušanu skat.: Kuzmins V., Tomaševskis J. Otrā pasaules kara augstā cena: Latvijas pilsētas kā PSRS un Vācijas karalauks. Pieejams: <https://www.lsm.lv/raksts/dzive-stils/vesture/08.05.2024-otra-pasaules-kara-augsta-cena-latvijas-pilsetas-ka-psrs-un-vasijas-karalauks.a552784/> [aplūkots 29.08.2024.]; par Rīgas pilsētas kultūrvēsturiskā mantojuma atjaunošanas problēmām skat.: Mintaurs, M. Bistamais mantojums: Vecrīgas apbūve un ideoloģija staļinisma periodā (1945–1954). Pieejams: <https://www.youtube.com/watch?v=7x6Xr-Dw2l4> [aplūkots 02.09.2024.].

Nopostīto pilsētu fotogrāfijām padomju gados bija jākalpo par pierādījumu vācu režīma noziegumiem Latvijas teritorijā un jārada priekšstats par padomju varas izšķirošo un pozitīvo iespaidu uz pilsētu postīšanas izbeigšanu. Cik zināms, nopostīto pilsētu skati tomēr nekļuva par bieži publicētu “žanru” padomju laika preses izdevumos un/vai grāmatās. Līdz ar to arī albumos ievietotie fotoattēli plašāku publicitāti piedzīvoja pēc valsts neatkarības atjaunošanas, kad šie attēli, piemēram, LKM ekspozīcijā kļuva par karadarbības izraisītā posta simbolu.

Secinājumi

Latvijas PSR Ārkārtējās komisijas darbība un tās radītie dokumentārie un vizuālie materiāli atstājuši lielu, pat izšķirošu ietekmi uz padomju laika mītu konstruēšanu par vācu okupācijas režīma noziegumu veidiem un apjomu Latvijas teritorijā. Nenoliedzot nacistu režīma noziedzīgo raksturu un nodarīto ļaundarību mērogu, vienlaikus jānorāda, ka ĀK veiktā izmeklēšana un savāktie pierādījumi bija nepietiekami un tendenciozi, kas ilguš gadus gan Latvijas sabiedrībā radīja, gan joprojām postpadomju telpā rada sagrozītu priekšstatu par patiesajiem vācu režīma ļaundarību apjomiem. Miti par, piemēram, “nāves nometņu” pastāvēšanu Latvijā, bērnu asiņu “nolaišanu” vācu armijas vajadzībām, kā arī pārspīlētie dati par vācu režīma nogalināto civilpersonu un militārpersonu skaitu joprojām turpina pastāvēt, kas apgrūtina jaunas, zinātniskos pierādījumos balstītas informācijas nostiprināšanos vietējā un starptautiskā sabiedrībā.

Iepazīstoties ar ĀK savāktajiem vizuālajiem materiāliem un salīdzinot ar to iespējamo atrašanās vietu mūsdienās, oriģinālo fotogrāfiju negatīvi patiešām varētu būt tapuši minētajās vietās. Tajās atspoguļotas gan nacistu laikā apglabāto civilpersonu un karagūstekņu masu kapu vietas, gan ĀK veiktās darbības minētajās vietās. Proti, nacistu upuru mirstīgo atlieku ekshumācija un tiesu medicīniskā ekspertīze. Saskaņā ar rakstiskajām atskaitēm tika veiktas 549 līķu ekspertīzes un konstatēti iespējamie nāves cēloņi. Ekspertīzes slēdzieni daļēji atspoguļoti vizuālajos materiālos, jo atsevišķām fotoliecībām ir norādīti bojāgājušo nāves cēloņi, tiesa, bez konkrētas norādes, par kuru no 549 izpētītajiem līķiem ir runa. Taču negatīvi uzskatāmi demonstrē, ka ekspertīze iespēju robežās tiešām ir veikta, turklāt atbilstošu speciālistu vadībā. Taču ekspertīzes šķietami ātrais temps, veicot vairākus desmitus līķu ekspertīzes dienā, kā arī vēlākā tiesu medicīnas ekspertīzes secinājumu ekstrapolēšana uz visu nacistu režīma upuru kapu laukiem rada aizdomas par pavisām un padomju politiskā pasūtījuma klātbūtni.

Taču vienlaikus nevar noliegt, ka atraktie upuri bija īsti un tiesu medicīniskā ekspertīze bija īsta, pat ja ekspertīzes rezultāti komisijas gala atskaitēs politisku iemeslu dēļ tikuši vispārināti. Var secināt, ka ĀK vizuālie materiāli par vācu režīma upuru ekshumāciju ir noderīgi galvenokārt komisijas vēstures un pielietoto metožu atspoguļošanai, bet par vācu režīma noziegumiem liecina tikai pastarpināti un nepilnīgi.

Komisijas savāktie vizuālie materiāli par Latvijas pilsētu – Rīgas, Jelgavas, Daugavpils un Liepājas sabiedriskajai, kultūras un industriālajai apbūvei nodarītajiem

postījumiem liecina ne tikai par nacistu režīma, bet arī par padomju režīma noziegumiem. Pilsētu kultūrvēsturiskais un arhitektoniskais mantojums gāja bojā padomju veikto uzlidojumu, nacistu izdedzinātās zemes taktikas un abu pušu aktīvas karadarbības rezultātā. Ja to ņem vērā, tad šie vizuālie materiāli ir vērtīgi un ļauj ieraudzīt pilsētas uzreiz pēc karadarbības beigām un konstatēt, kādu ietekmi šie postījumi atstāja uz pilsētainavas izmaiņām vēstures perspektīvā.

Raksts izstrādāts, balstoties uz pētījumiem, kas veikti arī Latvijas Zinātnes padomes finansētajā projektā “Latvijas 20.–21. gadsimta vēsture: sociālā morfoģenēze, mantojums un izaicinājumi”, projekta nr. VPP-IZM-Vēsture-2023/1-0003.

Lietotie saīsinājumi

ĀK – Ārkārtējā komisija

LK(b)P CK – Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālkomiteja

LKM – Latvijas Kara muzejs

LNA LVA – Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs

LNA LVVA – Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs

LPSR – Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika

MD – medicīniskais dienests

PSRS – Padomju Sociālistisko Republiku Savienība

TKP – Tautas komisāru padome

Visual Evidence Collected by the Latvian SSR Extraordinary Commission in 1944–1945 on the Crimes of the Nazi Regime: A Case Study from the Collection of the Latvian War Museum

Jānis Tomaševskis, PhD cand.,
Historian of the War and Military
History Research Section of the History
Departments,
Latvian War museum
Smilšu iela 20, Rīga, Latvia
janis.tomasevskis@karamuzejs.lv
 0009-0001-3030-1950

The return of the Soviet regime to Latvia was accompanied not only by the mass mobilization of the local population into the Red Army but also by the immediate investigation and photographic documentation of crimes committed by the Nazi regime. For this purpose, and following the model used in other Nazi-occupied territories, the Latvian SSR Extraordinary Commission was established on August 23, 1944. Its task was to investigate crimes committed during the German occupation against Soviet military personnel and civilians. However, the commission's primary aim was not to objectively determine the scope of Nazi crimes, but rather to gather as much "tangible" evidence as possible to portray the Nazi regime in an extremely negative light during the planned trials at the International Military Tribunal in Nuremberg (Germany).

The investigations and exhumations of Nazi victims were extensively documented and photographed, with part of the photographic evidence ending up in the collection of the Latvian SSR Museum of the Revolution—now part of the Latvian War Museum collection. Most of the original photographs and negatives are well preserved and have been digitized, facilitating their use in research. The aim of this article is to examine the visual evidence held in the Latvian War Museum's collection, produced by the Latvian SSR Extraordinary Commission regarding Nazi crimes in Latvia, and to analyse their origins, content, and the challenges they pose to research. The first part briefly outlines the Commission's operations and working methods, while the second part examines the form and content of the visual materials (photographs and negatives), their scholarly value, and their role in the Commission's final report.

The article concludes that the activities of the Latvian SSR Extraordinary Commission and the documents and images it produced had a considerable—if not decisive—impact on shaping Soviet-era myths about the types and extent of Nazi crimes committed in Latvia. While not denying the criminal nature and scope of Nazi atrocities, it is concluded that the Commission's investigations and the evidence collected

were biased and insufficient. As a result, they contributed to the creation of a distorted perception in Latvian society, and continue to perpetuate such myths in the post-Soviet space. These include, for instance, persistent claims about the existence of “death camps” in Latvia, the alleged draining of children’s blood for the German army, and exaggerated numbers of civilian and military casualties—all of which hinder the acceptance of modern, evidence-based historical research both locally and internationally.

Analysis of the Commission’s visual materials suggests that the exhumations were indeed conducted at the documented sites. These materials depict mass graves of civilians and prisoners of war from the Nazi era, as well as the Commission’s exhumation activities and forensic examinations. According to written reports, 549 autopsies were conducted to determine possible causes of death. These findings are partially reflected in the visual materials, as some photographs are labelled with the presumed cause of death. The negatives clearly show that autopsies were performed, seemingly under the supervision of trained specialists. However, the rapid pace of these examinations—sometimes dozens per day—and the extrapolation of findings to all Nazi mass grave sites raise concerns about the thoroughness of the investigations and the possible influence of Soviet political directives.

At the same time, it cannot be denied that the victims were real and the forensic examinations were genuine, even if their conclusions were later generalized in politically motivated final reports. It can thus be concluded that the visual evidence gathered by the Extraordinary Commission is most valuable for studying the Commission’s own activities and methodology. As evidence of Nazi crimes, however, the materials are indirect and incomplete.

The visual materials collected by the Commission documenting the destruction of public, cultural, and industrial buildings in the Latvian cities of Riga, Jelgava, Daugavpils, and Liepāja also highlight crimes committed not only by the Nazi regime but by the Soviet regime as well. The cultural and architectural heritage of these cities was destroyed through Soviet aerial bombardments, Nazi scorched-earth tactics, and active military operations by both sides. From this perspective, the visual materials are valuable for understanding how the cities were preserved immediately after the fighting and how the destruction shaped the urban landscape in the long term.

© Jānis Tomaševskis, Latvijas Kara muzejs

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons attiecinājuma – Nekomerčiāls 4.0 – starptautisko licenci (CC BY - NC 4.0)

This is an open article licensed under the Creative Commons Attribution – NonCommercial 4.0 International License (CC BY - NC 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>